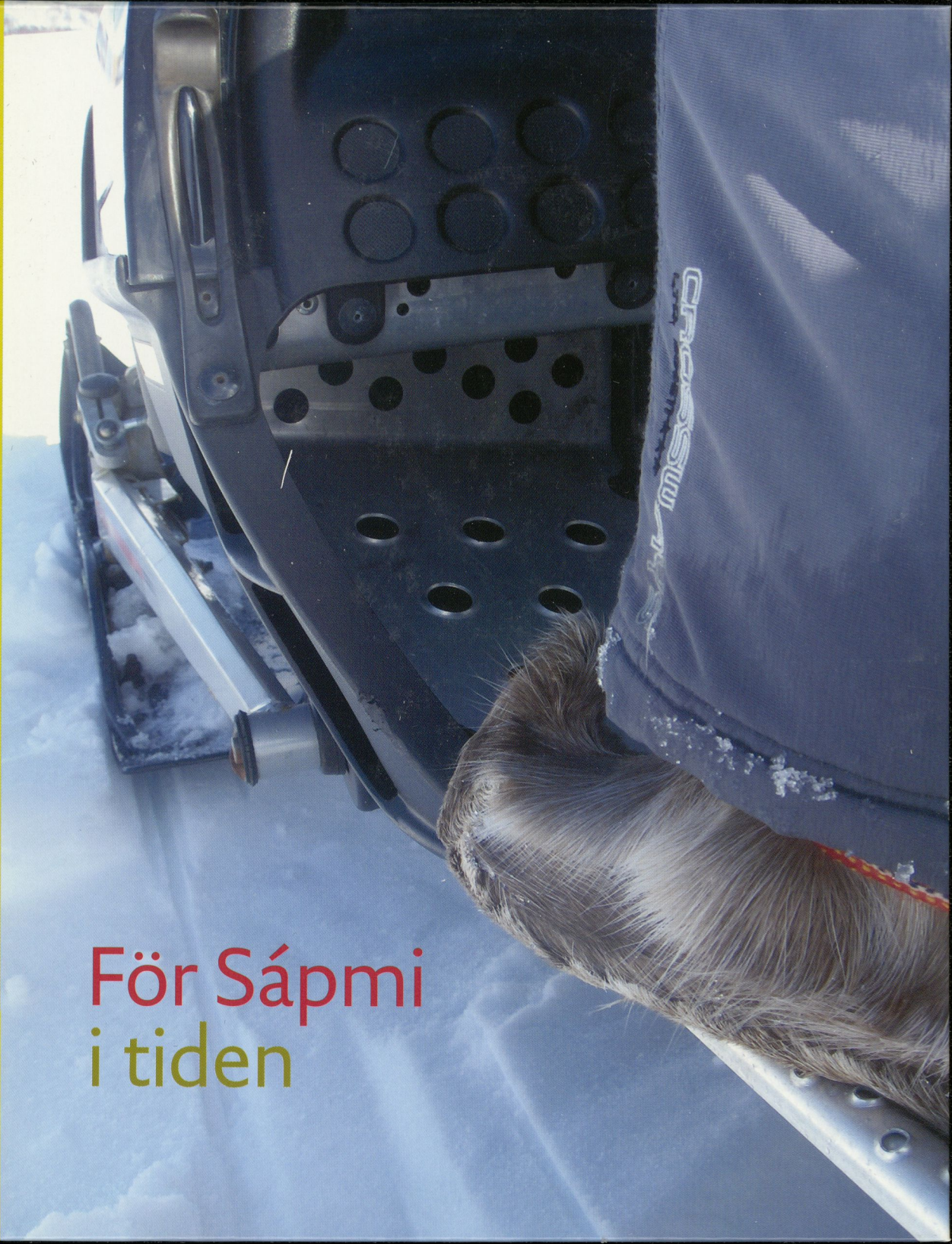

För Sápmi
i tiden

För Sápmi
i tiden

FATABUREN 2008

För Sápmi i tiden

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 2008

Red. Christina Westergren och Eva Silvéén

FATABUREN Nordiska museets och Skansens årsbok, är en skatt av kulturhistoriska artiklar som publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken Fataburen en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har idag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvideras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig.

Fataburen 2008
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se

© Nordiska museet och respektive författare
Redaktörer Christina Westergren och Eva Silvén
Bildredaktör Emma Palmér
Omslag och grafisk form Lena Eklund
Framsidas bild foto Victoria Harnesk
Baksidas bild foto Hélène Edlund. Nordiska museet
Bilder på för- och eftersättsblad foto Eva Silvén

Tryckt hos NRS Tryckeri, Huskvarna 2008
ISSN 0348 971 X
ISBN 978 91 7108 523 8

Bild och text hand i hand

Om mångkunniga samiska författare

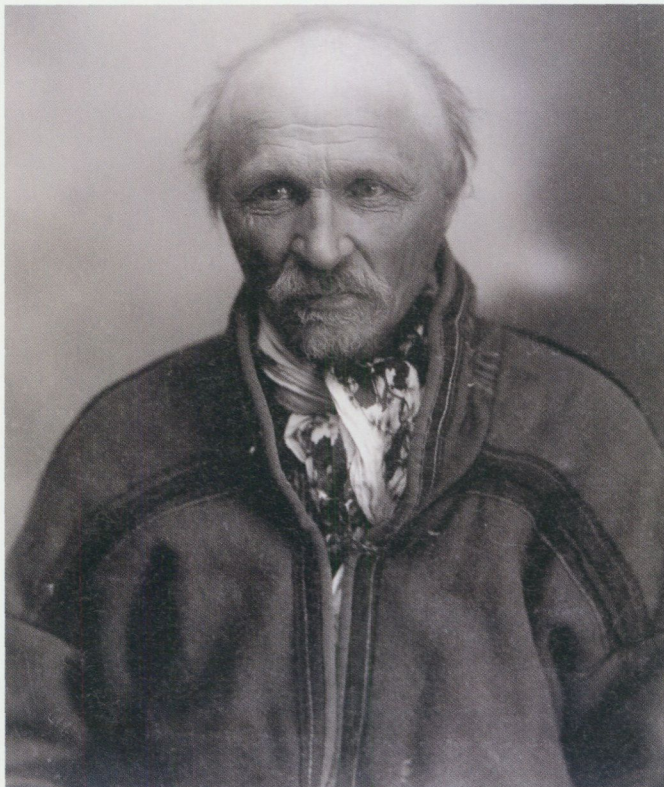
VUOKKO HIRVONEN

är professor i samisk litteratur och skolforskning vid Samisk høgskole/Sámi University College i Kautokeino, Norge. Hon disputerade 1999 på en avhandling om samisk litteratur, *Saamenmaan ääniä. Saamelaisen naisen tie kirjailijaksi*, och har publicerat ett flertal artiklar inom detta område.

Johan Turi (1854–1936) var den första samiska författaren som gav ut en bok på samiska – *Muitalus sámiid birra* kom 1910 (*En bok om samernas liv* 1987). Med denna bok var han också först med ett sätt att skriva som fortfarande är typiskt för samisk litteratur: hos många samiska går texten och illustrationen hand i hand. I själva verket är en av de mest påfallande egenskaperna i samisk litteratur just författarnas mångkunniga och i vid bemärkelse artistiska sätt att närma sig ämnet. De arbetar inte bara med ett fält – skrivandet – utan de kan också vara visuella artister, musiker, jojkare, konsthantverkare, slöjdare och skådespelare.

Johan Turi och Nils Nilsson Skum – den samiska berättarlitteraturens pionjärer

Johan Turi skrev alltså inte bara, han illustrerade också sin bok med naiva bilder som beskrev det samiska levnadssättet och samernas utkomstmöjligheter i forna dagar. *Muitalus sámiid*

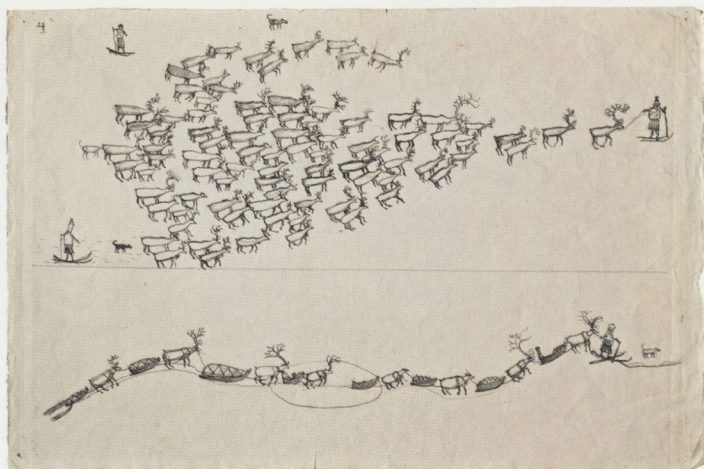
Johan Turi 1909.
Foto Borg Mesch.
Nordiska museet.

birra innehåller tjugofem bilder, i vilka han har använt två olika tekniker: teckning och enkel grafik. De flesta av bilderna är tecknade och bara en är tryckt med olika stämplat. Senare använde Turi ofta stämplat i bilder som han sålde till turister som besökte Kiruna.

Illustrationerna i Turis bok är enkla bilder utan perspektiv. Ändå ger de berättelsen en ny dimension genom sin konkreta natur. Motiven – renen, björnen, vargen, älgen och stjärnhimlen

Teckningar av Johan
Turi, den övre för boken
Muitalus sámiid birra.
Foto Birgit Brånvall
(överst) och Nina Heins,
© Nordiska museet.

– är karakteristiska för det arktiska området. I synnerhet hans djurbilder påminner oss om Nordskandinaviens hållristningar, figurer på samiska trummor och renhornsdekorationer. Man kan föreställa sig att de äldsta samiska berättelserna framställdes genom hållristningar och genom bilder som var ritade på trummorna. På detta sätt kom bilden före ordet, och var och en som såg på bilderna kunde forma sin egen berättelse på basis av bilden. Några bilder, som de som föreställde den samiska trumman, hade förstås en symbolisk och kulturanknuten betydelse som allmänt kunde förstås. Men hur man skulle se på bilderna, hur man skulle förstå och tolka dem lärdes ut till varje ny generation. Så blir människornas mentala värld konkret i dessa bilder på samma sätt som den blir konkret i den muntliga traditionen.

Som ett resultat av att gränsen mellan Norge och Finland stängdes år 1852 måste Turis familj flytta från Kautokeino i Norge till Jukkasjärvi socken i Sverige. Detsamma hände en av Turis samtida, Nils Nilsson Skum (1872–1951). Hans familj lämnade också Norge under samma period, och var tvungen att skaffa sig ny hemvist i Norrkaitum-området i Gällivare sockens nordligaste sameby. Nils Nilsson Skum hade ingen möjlighet att gå i skola, men trots det lärde han sig läsa och skriva, rita och räkna. Redan som barn tyckte Nils – eller Niillas – så mycket om att teckna att han ritade bilder med kol vid elden och med pinnar i snön. Senare använde han pennor som han fått av sin farbror i present och han ritade på bitar av papper eller papp som han lyckades hitta. När han var tolv år gammal kom två engelsmän på besök till hans familj. De såg hans bilder och en av dem blev så fascinerad av hans talang att han ville ta med sig Niillas till England och låta honom gå i skola där. Men

Nils Nilsson Skum 1937. Sjisjkavare, Norrkaitums sameby.
Foto Ernst Manker, © Nordiska museet.

Teckning av Nils Nilsson Skum för boken *Same sita – lappbyn*.
Foto Birgit Brånvall, © Nordiska museet.

Niillas far gick inte med på det och besökarna återvände till England utan Niillas. I stället sände en av dem Niillas ett paket till jul som innehöll pennor, kriter, vattenfärger och penslar. Skum glömde aldrig under sitt liv denna julgåva, säger Ernst Manker i sin bok *Boken om Skum*.

Tecknandet fick lov att skjutas i bakgrunden när Skum tog hand om familjens renhjord och blev en rik renskötare. Med tiden förändrades situationen. Han blev äldre och orkade inte längre sköta sin hjord lika noggrant som tidigare. Han gav hjorden till yngre renskötare och flyttade till Sjisjka, där han levde med sin fru året om. Nu, vid sextiofem års ålder, hade Skum tid att rita igen. Under denna tid skapade han sin illustrerade bok *Same sita – lappbyn* som kom 1938. Men det var inte första gången som Skums bilder gavs ut i en bok. Han hade tecknat omslagsbilden till första utgåvan av Turis *Muitalus sámiiid birra* så tidigt som 1910. Dessa båda författares berättelser fortgår som årscykeln, det vill säga på samma sätt som livet för de människor som får sitt uppehälle från naturen.

Skums bok följer renskötarens år från senvinter till nästa senvinter – ett år med åtta årstider. Berättelsen börjar med att samebyarna flyttar från sina sommarbeten och slutar med att de kommer tillbaka till sina vinterbeten där de väntar på nästa vår. Boken beskriver realistiskt renskötarnas sysslor som de var runt sekelskiftet 1900. Den visar tydligt vilket liv nomadfamiljerna levde på den tiden, bundna som de var vid renarnas flyttmönster utifrån de skiftande betesförhållandena.

Både Turis och Skums verk baserar sig på samisk berättarkonst, och deras böcker hör till genren minneslitteratur. Den samiska minneslitteraturens typiska drag är att den är heterogen: verken har mytologiska, historiska och (själv)biografiska aspek-

Nils-Aslak Valkeapää 1998.
Foto Frode Nilsen/Scanpix.

ter. Författarna vill berätta för sina efterkommande hur de och deras förfäder har levt, vad de har trott på och vad de har tänkt. På så sätt bär den samiska minneslitteraturen spår av hela den muntliga traditionen – från författarens egna erfarenheter till olika slags trosföreställningar, sägner och berättelser.

Nils Nilsson Skums bok *Same sita – lappbyn* har blivit en sa-

misk klassiker på samma sätt som Turis bok *Muitalus sámiiid birra*. Båda har också varit välkända utanför det samiska området.

En banbrytare inom många fält – Nils-Aslak Valkeapää

Tiden från 1940-talet till 1960-talet var relativt tyst i den samiska litteraturen, även om några texter kom ut på samiska. Först på 1970-talet blev den samiska litteraturen åter synlig. Nils-Aslak Valkeapää (1943–2001) var en av de klaraste stjärnorna i den samiska kulturvärlden under denna period. Han hade modet att jojka inför publik och han uppmanade andra unga människor att göra det. Han började också skriva dikter på samiska. Áillohaš, som Valkeapää kallas på samiska, skrev in sig i medvetandet och hjärtat hos samer och andra i de nordiska länderna, liksom också hos många urfolk runtom i världen. Under sitt liv producerade Valkeapää sammanlagt nio diktsamlingar, sjutton skivor, otaliga utställningar och även filmer där han själv spelade. Det är inte konstigt att han kallas multiartist, en definition som också väl beskriver hans holistiska livsfilosofi och det sätt på vilket han realiserade den i sitt eget liv. Det holistiska sättet att närma sig tillvaron visar sig konkret i Áillohaš produktion: hans diktböcker är inte bara verbala konststycken, de innehåller också bilder, anteckningar och foton.

Redan den första boken av Valkeapää som publicerades på samiska – diktsamlingen *Gida ijjat čuovgadat* från 1974 – visade såväl en stark diktarådra som en bildkonstnärlig ådra.

Valkeapää blev berömd för sin diktsamling *Beaivi, áhčážan* från 1988 (*Solen, min far* 1990) som 1991 gav honom Nordiska rådets litteraturpris. I boken försökte Valkeapää målmedvetet framställa och forma den samiska filosofin med hjälp av

dikter, foton och andra illustrationer. Detta konstverk förenar samisk mytologi, religion, historia, kultur och samiskt språk – det förgångna, nuet och det kommande – på ett sätt som inte lämnar läsaren oberörd. Verket innehåller historien i schamanistiska vyer och bilder av skapelsen, vilka man kan se i forna tiders hällristningar och på de samiska trummorna. Det innehåller historien på det sätt som arkeologer, etnologer, lingvister och genealoger har sett den, och som tillsammans med samernas traditionella kunskap blir till ord och bilder. Boken är en berättelse om människor som har fötts, levt och dött i samernas land under tusentals år. Den är en berättelse som letar efter det essentiella i kunskap, mänskligt liv och skapande.

Fotografier och illustrationer förstärker ordens makt. Förutom sina egna målningar samlade Áillohaš fotografier av samer till sin bok – bilder som hade funnit sin väg till många länder runtom i världen. Dessa bilder och fotografier gör dikternas budskap djupare och på samma gång fungerar de som en egen berättelse om samernas liv, men också om hundratals år av kolonialism. Därför kallas detta verk samernas nationalepos och Valkeapää samernas mytograf. Valkeapää själv ansåg också att detta var hans viktigaste konstverk.

Valkeapää beskrev *Beaivi, áhčážan* med ordet *govadas*. Det betyder ett föremål som har ett stort antal bilder men också ett konkret objekt i den samiska kulturen – trumman, vars symbolik kommer fram i Áillohaš verk. Samiska artister använder sådana symboler eftersom de är förknippade med samernas mentala värld och speglar konstnärernas samiska identitet. Fotografierna i *Beaivi, áhčážan* ska läsas som en del av dikterna, tillsammans blir de en tematisk helhet. Genom sitt verk ville Valkeapää också tala till samer som inte kan läsa det samiska

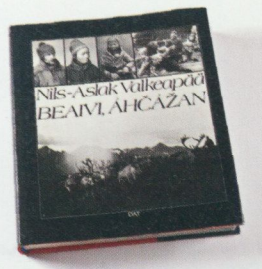

Foto Nina Heins,
© Nordiska museet.

språket eller ens har lärt sig att tala det. För samerna har familjen alltid varit viktig, och en individ blir en del av en helhet när han eller hon känner till sin familjetillhörighet. Med hjälp av fotografierna i Valkeapääs diktbook kan man forska i släkter och familjegrenar, och på det sättet förverkligas också Valkeapääs målsättning att hålla fotografierna inom familjen.

Genom Valkeapääs bok började en ny era i den samiska litteraturen. Han gjorde ett medvetet försök att kombinera konstens olika grenar och att tala och bli förstådd tvärs över gränserna inom konsten. På detta sätt konkretiserar han uppfattningen att samerna har många talanger och han gör detta speciellt tydligt inom litteraturens område. Nils-Aslak Valkeapää var en av samerna älskad författare, sångare och artist när han plötsligt dog år 2001 i en ålder av femtioåttio år. Även om hans jordiska liv är till ända lever hans andliga arv fortfarande och påverkar oss på många sätt.

Det öppna landskapet – Synnøve Persen

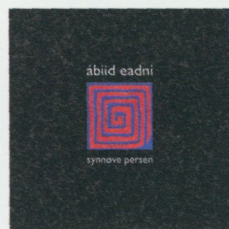
1970-talet var på många sätt en betydelsefull period för samerna. För det första var det en vändpunkt i ett genusperspektiv: under lång tid hade den samiska litteraturen varit ett område för bara ett kön – männen – även om det inte heller fanns speciellt många manliga författare. För det andra blev samernas röst – tillsammans med andra urfolks och minoriteters – hörbar i det härskande samhället, och deras språkliga och kulturella rättigheter började respekteras i högre grad än tidigare. För det tredje gjorde det samiska samhället entré i den moderna tiden. Helt nya yrken blev möjliga under detta årtionde – artist var ett av dem.

Synnøve Persen, nominerad till Nordiska rådets litteraturpris 2008. Foto Bente Geving/© norden.org, 2007.

Poeten, målaren och kulturaktivisten Synnøve Persen (född 1950) är ett barn av denna tid. Hon är en av många samiska författare som räknar Nils-Aslak Valkeapää som en förebild när det gäller skrivandet. Persen har också illustrerat sina verk och på så sätt fortsatt traditionen inom den samiska litteraturen. För henne är det naturligt att göra det eftersom hon har konstnärsutbildning. Hon menar att visuell konst och poesi härrör från samma källa, men i poesin måste man använda ord för att beskriva färgerna.

I Persens första diktsamling *alit lottit girdilit* från 1981 (*blå fugler flyr* 1983) är det centrala temat kärlekens uppflammande och död, och temat intensifieras av bokens blå illustrationer som föreställer konkreta landskap. Strukturen i boken är cyklisk när den beskriver det poetiska jagets känslor från vår till vår. Genom tidstemat är det möjligt att studera en människas

Synnøve Persens två första diktsamlingar.

liv och upplevelser i många historiska – både individuella och sociala – perspektiv. I Persens produktion är naturen en uttolkare av en människas inre känslor, vilket betyder att det poetiska jagets känslor är förbundna med händelser i naturen.

Jämfört med den första boken har Synnöve Persens andra diktsamling *biekkakeabtes bálggis* (*vindlös sti* 1992) klart färre ord. Hon använder också bilder på ett sparsamt sätt, och nu, förutom de poetiska bilderna och de abstrakta illustrationerna, är det dikternas grafiska form som bidrar till betydelsen. Poetens avsikt har varit att ge samlingen en form, alltifrån enstaka ord och deras fonetiska värden till bokens yttre gestalt. På samma sätt som i den tidigare boken är natt och dag, vinter och sommar samt hav och rymd de nav kring vilka känslorna hos dikternas jag placeras. Genom naturbilder berättar poeten om mänskliga känslor som kärlek, längtan, smärta och död. Dikterna i samlingen *biekkakeabtes bálggis* är minimalistiska och väcker överklighetskänslor hos läsaren, eftersom dikterna byggs på kontraster.

biekkakeabtes bálggis beskriver hur känslor av kärlek dör när människan lämnas ensam med sina minnen och sin förtvivlan. Till slut driver lidandet henne i döden eller får henne att förlora sitt förstånd. Ett liknande tema finns också i Persens senaste diktsamling, *ábiid eadni* (*havets mor* 1994). De svarta sidorna tillsammans med de vita dikterna, konturteckningarna av renar och vita snöflingor leder läsarens tankar till motiv som resa, hav och rymd. Boken innehåller också abstrakta bilder som upprepar verkets tematik. Speciellt kombinationen av blått och svart och även rött och svart upprepar känslan av att vara på en knivsudd eller på en gränslinje. Tillsammans med de poetiska bilderna fungerar dessa bilder som visuella symboler.

Om man jämför Persens tre diktböcker med varandra märker man skillnaderna i deras poetiska natur och i illustrationernas mängd. Första samlingen, *alit lottit girdilit*, ger läsaren en strimma hopp om en ljus framtid. I den andra boken, *biekkah-keabtes bálggis*, har de blå färgerna ersatts av glädjelöst grå. Det ser ut som om livet hade stannat; det är minimalt med ljus och färger. *ábiid eadni* är svart till det yttre och tonen i dikterna gör de mörka vyerna ännu djupare. Havet, de svarta klipporna, kylan, det sparsamma ljuset och den oändliga rymden – allt beskriver själens mörker och förtvivlan. När diktens jag måste skiljas från sin älskade förlorar hon all glädje i livet och blir omsluten av en känsla av tomhet, som till slut leder henne i döden.

Synnøve Persen har i sin diktning tillämpat en kunskap som baserar sig på hennes egen kulturella bakgrund. Genom sina dikter förbinder hon jojkningstraditionen med litteratur och visuell konst och förenar på så sätt dessa tre vedertagna uttrycks-sätt. I denna process skapar hon poesi som får sin kraft på samma gång från muntliga, skrivna och visuella traditioner.

Med Kerttu Vuolab till den samiska barn- och ungdoms-litteraturens värld

Samtidigt som de samiska kvinnorna började skriva böcker på 1970-talet föddes också nya litteraturgenrer, till exempel barnlitteratur. Så var också den första barnboken som gavs ut på samiska – *Ámmul ja alit oarbmealli* från 1976 – skriven av en kvinna, Marry A. Somby. Boken var den första samiska bilderboken med en berättelse, och det öppnade nya möjligheter för de samiska bildkonstnärerna att synliggöra sin konst. Många välkända samiska konstnärer har illustrerat och samtidigt tol-

kat samisk barnlitteratur. Också inom denna genre finner vi många som berättar både i ord och bild. En av dem är författaren, konstnären och musikern Kerttu Vuolab.

Kerttu Vuolab (född 1950) skriver speciellt för barn och ungdom. Hennes första barnbok *Golbma skihpáračča* kom 1979 och baserar sig på en berättelse om tre vänner och en hemsk sak som hände dem. Berättelsen finns också i form av en sång. I sina illustrationer har Vuolab använt en speciell teknik som har blivit hennes konstnärliga specialitet: hon klipper ut bilder från färgade kartongbitar och limmar dem till kollage. Kerttu Vuolab har berättat att hon började arbeta så redan som barn. Hon brukade samla alla små bitar som föll på golvet eller ansågs obrukbara när hennes mor och mormor sydde kläder eller handarbetade. Hon lärde sig handarbeta av dem och att lyssna och berätta av sin morfar. Sin förmåga har hon använt på ett mästerligt sätt. Illustrationerna har en central roll också i hennes följande böcker *Ánde ja Risten jagi fárus* från 1990 och *Čeppari čárábus* från 1994.

I den författargeneration, såväl kvinnor som män, som föddes efter andra världskriget har många en sak gemensam: de var tvungna att vistas långa perioder på internat när de gick i skola. Så sent som på 1960-talet var det allmänt inom det samiska området att barn som levde i små byar tvingades lämna sina föräldrar vid sju års ålder. Tiden på internat gjorde många barn främmande för sin samiska bakgrund och sitt modersmål, eftersom hemmet inte längre kunde föra vidare och lära ut samiska värderingar till barnen. De olyckliga upplevelserna under skoltiden, nedvärderingen på grund av den samiska bakgrunden och det faktum att barnen förbjöds att tala samiska i skolan, har gjort att många samer skäms för sin kulturella bakgrund.

Nomadskolan i Gällivare, Lappland 1955. Foto Karl Heinz Hernried, © Nordiska museet.

Därför har författarna dröjt vid det förflutna och lyckats finna en ny värdighet genom sitt skrivande, på samma sätt som skett bland många andra folk som utsatts för kolonialism.

Kerttu Vuolab behandlar sina erfarenheter från internattiden i ungdomsboken *Čeppari čáráhus* från 1994. Också denna bok har illustrerats av författaren med bilder som vidgar bokens innehåll och integreras i en helhet. Berättelsen handlar om en flicka, Máret, som står på tröskeln till puberteten. Boken undersöker hur den samiska identiteten är formad i den finska majoritetskulturkontexten, men den beskriver också hur Máret blir en ung kvinna i skol- och internatsmiljön. Vuolabs bok är en skildring av hur det skapas förbindelser mellan hemmet och skolan, mellan den samiska och finska identiteten och mellan känslan av säkerhet och osäkerhet.

Berättelsen om Máret har trots allt ett positivt slut. Författaren visar hur Máret finner vägar att behålla sin integritet. Boken slutar med en dröm som Máret har på väg till internatet på hösten under det sista skolarbetet. I drömmen är hon tillbaka på ravinens kant, åker skidor med en resväska i den ena och skidstavar i den andra handen. Längre bort, framför henne, finns ett fjäll, och när Máret kommer till fjället möter hon sig själv. Den skidåkande Máret är ett barn med gäll röst, medan Máret som väntar på fjället talar med en vuxens röst. Den vuxna Máret anklagar barnet Máret för att ha kommit till fjället med en resväska i stället för en ryggsäck. I resväskan finns de traditionella kläderna men också ett par högklackade skor. När den vuxna Máret ser resväskans innehåll, bland annat smink, fortsätter hon med förebräelserna. Den yngre Máret säger att det också är nödvändigt att ha saker som inte är en del av den samiska kulturen, eftersom de kan användas som ett skydd att

gömma sig bakom. Máret sitter för sig själv och talar ömsom med ett barns och ömsom med en vuxens röst, och när hon ser på ravinen märker hon att den gamla bron har ruttnat och att en ny har byggts upp i stället.

Boken om Máret är en beskrivning av en individuell utveckling vars målsättning är att stärka självförtroendet och den samiska identiteten. Trots att de andra ungdomarna hånar Máret och trots att hon blir retad och ignorerad vill hon inte bli finsk. Máret har lärt sig hur hon kan klara sig i livet både som same och som kvinna. Resväskan med både samiska och finska klädesplagg är hennes sätt att komma över svårigheterna. Det är en berättelse om hur en individ, om det är nödvändigt, kan försvara sig genom att använda samma metoder som majoriteten har använt för att förtrycka henne. På samma gång är kläderna en symbol för förmågan att anpassa sig och vara flexibel – viktiga färdigheter när två kulturer, eller minoritet och majoritet, möts.

Berättelsen om Máret handlar inte bara om en enskild same utan den kan ses som en beskrivning av många trakasserade och åsidosatta människors erfarenheter. I Vuolabs böcker möter »jag« och »dom« – den samma och den annorlunda – varandra. Čeppari čárábus berättar om Márets flexibla sätt att utforska verkligheten – ett resultat av att hon är tvungen att leva på gränsen mellan två kulturer. Som bell hooks har sagt i förordet till sin bok *Feminist theory: From margin to center* verkar det faktiskt som om det generellt sett har varit lättare för medlemmar av minoriteter att föreställa sig själva i andras situation, och iakta centrum både från utsidan och insidan.